

ПОЛОВЕЦЬКИЙ МОНСТР, АБО ТАЄМНИЦЯ БІОГРАФІЇ ВІЯ

Є. Осавуленко

Тасмниця...

Завершувався 1833 рік від Різдва Христового. Двадцятип'ятирічний Микола Васильович Гоголь, який на той час жив у Петербурзі, почав роботу над новим твором. Зовсім недавно, після довгих невдач і розчарувань, він досяг першого великого успіху – у 1831–1832 рр. критика і читачі із захватом прийняли обидві частини “Вечорів на хуторі близь Диканьки”. Як пізніше зізнавався сам автор, його змусило взятися за перо почуття невимовної туги і самотності, потреба вигадувати кумедне, щоб хоч якось розважити себе. І от, після дотепних “Вечорів”, у новому циклі “Миргород” Гоголь захотів утілити більш глибокі, серйозні думки і почуття. В будь-якому разі, так звичайно стверджують біографи класика. Микола Васильович з юних років захоплювався українським фольклором, і для нової повісті гарно підійшов один досить розповсюджений сюжет:

...Початок казки має певний еротичний відтінок. Відьма-красуня розважає себе тим, що зживає зо світу молодих дяконів. Для своїх злочинних розваг вона у вигляді кобилиці дошкуляє коням, а у вигляді жінки – чоловікам.

Герой казки спромігся вбити відьму. Та небіжчиця разом з іншими відьмами три ночі будуть його шукати. Він змушений три ночі читати Псалтир над померлою в церкві. Проте у героя з'являється казковий помічник, що вчить юнака, як уникнути небезпеки: герой має три ночі сидіти на могилі відьми; оточити себе магічним колом і іконами.

Протягом трьох ночей тривають тортури героя – прилітають відьми, перетворюються в потвор, мерці співом і кривляннями намагаються відвернути від читання Псалтиря; покійниця і погань знущаються над геросом. Третя ніч – найбільш небезпечна. Помічник дає герою особливі вказівки, а потім сам з'являється на цвинтарі (у церкві). Нездатна дістатися до героя погань запрошує на допомогу головну київську відьму або відьму – новонароджену дівчинку.

Кінець щасливий: герой, витримавши тяжкі і небезпечні випробування, дочікується співу ранкових півнів. За порадою помічника юнак вимагає від батька відьми за кожну ніч відспівування віз із запряжкою волів і велику суму¹...

Гоголь у своїй новій повісті в цілому дотримується наведеного вище сюжету. Але надає йому більш сумного звучання. В цьому відбився як загальний настрій Миколи Васильовича, так і його захоплення романтизмом. У повісті молодий бурсак Хома Брут гине в повній самотності, оточений холодною байдужістю селян. “Господи! Скільки страхів на одну людину!” – сказала одна селянська дівчина, слухаючи повість. Для письменника-романтика сюжет з нічними пригодами в церкві давав широкі можливості зануритися в глибини людської психіки, дивовижні галюцинації, змалювати зустріч героя з невідворотністю Долі.

Але для нас головне не в цьому – у фіналі повісті автор задав публіці, критикам і майбутнім дослідникам нелегку загадку, замінивши київську відьму чи відьму-новонароджену якимось Вієм, що допомагає Панночці знайти Хому Брута, який сховався в магічному колі? Це – обліплений землею могутній старець із залізним обличчям і величезними віями, що спускаються до самої землі. Коли її підіймають, ніщо не може схватитися від його погляду. На початку повісті є примітка самого автора: “Вий – есть колоссальное создание простонародного воображения. Таким именем называется у малороссиян начальник гномов, у которого веки на глазах идут до самой земли. Вся эта повесть есть народное предание. Я не хотел ни в чем изменить его и рассказываю почти в такой же простоте, как слышал”. Дуже схоже, що Вія взято з якоїсь іншої казки чи легенди. Але – якої?

Це питання задавали собі ще дослідники кінця ХІХ ст. М.Ф. Сумцов (Параллели к повести Гоголя “Вий” // Киевская старина. – 1896. – № 9. – С.46–48) и В.П. Милорадович (К вопросу об источниках “Вия” // Киевская старина. – 1892. – № 3. – С. 472.). Вчені дивувалися – персонаж, хоч якось схожий на Вія, відсутній у всіх казках, близьких до сюжету повісті Гоголя. Літературознавці звичайно оминають це питання, розпливчато посилаючись на вплив німецьких романтиків і казки про гномів. В радянські часи В.И. Абаєв (Образ Вия в повести Гоголя // Русский фольклор. – М.-Л., 1958. – Вип. 3) і В.А. Іванов (Об одной параллели к гоголевскому Вию // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1971) намагалися знайти кавказькі і індоіранські аналоги гоголівського героя, завдяки чому в двотомнику “Міфи народів світу” є коротка стаття про Вія. Однак усі ці пояснення і паралелі – не завжди переконливі. Ім’я “Вій” це витвір творчої уяви Миколи Васильовича Гоголя, чому пошуки його індоєвропейського походження є марними. Прототип Вія звався “Боняк” (варіанти: Буняк, Буняка, Буньо), наші предки дали легендарній потворі ім’я цілком реального половецького хана. І хоча, як ми побачимо далі, в легендах про Боняка дійсно є певний вплив іранської міфології, лишається незрозумілим, навіщо індійському богові вітру Ваю чи осетинським велетням Ваюгам було мандрувати на Україну керувати місцевими гномами?

Як каже прислів’я – “Шукали люльку, а люлька – в роті!”. Якби М.Ф. Сумцов і В.П. Милорадович уважно переглянули підшивку “Київської старовини” за 1887 рік, №№ 8, 10, то вони знайшли б там статтю видатного просвітителя Галичини, педагога, письменника, історика літератури і фольклору М.П. Драгоманова “Шолудивый Буняка в украинских народных сказаниях”. Сам дослідник прекрасно усвідомлював зв’язок між легендою і твором М.В. Гоголя. Деякі читачі зауважать, що Сумцов і Милорадович не могли послатися на дослідження Михайла Драгоманова через те, що вчений був політичним емігрантом і використання його праці могло призвести до неприємностей з царською цензурою і поліцією. Але ця обставина не прояснює питання. Річ у тім, що в останні десятиріччя ХІХ століття з’являлися й інші публікації легенд про Боняка, які можна було використати, не згадуючи опального дослідника. Тому здається більш ймовірним, що вчені просто не знали або не звернули уваги на цікавий матеріал. Містифікація М.В. Гоголя була настільки довершеною, що ні в кого не виникло сумнівів, наскільки точно письменник базувався на народному переказі і чи не поєднував він у своєму творі фольклор різних регіонів України. Класик писав про Вія – і вчені марно шукали Вія, хоча вирішення проблеми було зовсім поруч.

Сказання про Боняка – не тільки один із прообразів “Вія”, але й прекрасний зразок українського народного “хоррору” – в наш час безпідставно забуте. Навіть відомі збірники, як-от “Савур-Могिला” (Київ, 1990) і “Антологія українського жаху” (К., 2000) залишили без уваги колоритну легенду.

Дана стаття в основному базується на дослідженні М.П. Драгоманова, яке, наскільки відомо, перевидавалося тільки один раз – у збірнику філологічної секції Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (Драгоманів М. Розвідки: Про українську народну словесність і письменство. – Львів, 1900. – Т.2 – С.95–172). Цікавим доповненням до матеріалів Драгоманова є варіант легенди, що його Л.С. Міляєва (Міляєва Л.С. Стінопис Потелича. – К., 1969. – С.102–105) наводить по запису Е. Горницького (Горницький Е. Записки топографічно-історичні про стародавном містечку Потьличі // Зоря. – 1890. – С.191–222), дані по історії і культурі половців (Плетнева С.А. Половцы. – М., 1990; Робинсон А.Н. Автор “Слова об полке Игореве” и его эпоха // Слово об полку Игореве. 800 лет. – М., 1986. – С.153–191; Отрощенко В., Рассамкин Ю. Половецкий хан или?.. // Знание-сила. – 1986. – № 6. – С.30–32).

Що було насправді...

Отож, половці, кипчаки чи комани... Протягом перших століть н.е. на безкрайніх просторах Великого Степу виникали і розпадалися численні кочові держави. В VII ст. плем'я кімаків (у приблизному перекладі “народ змії”) кочувало північніше Алтаю – у Приіртишші. І входило частково в Уйгурський, а частково в Західно-тюркський каганати. Після розпаду обох держав у VIII–IX століттях очолювані шадом (принцом) кімаки об'єднали навколо себе сім інших племен, утворивши таким чином Кімакський каганат. Держава мала значні території від Іртиша до пустель Казахстану. Величезна територія держави зумовила розмаїття розвитку її окремих регіонів. Так, кімаки, що очолювали союз, з їхніми володіннями на Іртиші поступово схилялися до осілого життя. Ставки кочових аристократів згодом перетворювалися в справжні міста, центри ремесла і землеробства. Поряд із повстяними юртами в них з'являються напівземлянки з глинобитними стінами. У літній ставці кагана – місті Имакія був навіть базар і храми.

Кипчаки, порівняно зі своїми сюзеренами, були більш відсталими, але займали одну з найбільших частин держави. Очолював їх хан, а володіння народу займали південно-східну частину Південного Уралу. Багаті травою степи сприяли розвитку кочового скотарства. Степ був розділений на ділянки, що включали зимове та літнє стійбища. Поруч з ними виникали курганні цвинтарі і святилища предків з кам'яними статуями.

На межі X–XI століть Кімакський каганат почав розпадатися. Окремі частини держави більше не підкорялися центральній владі. Почалися сутички через пасовища. І от вже новий племінний союз, що включав у себе частину кімаків з деякими іншими етносами, вирушає на пошуки нових земель.

Головна роль у ньому належала кипчакам. Саме в цей час в арабських та вірменських джерелах з'являються згадування про народ “шар” (жовтих). Малозрозуміле сучасному читачеві ім'я “половці” є вітчизняним перекладом східної назви. Для перекладу було використане слов'янське “полова”, тобто сіно чи полова ясно-жовтого кольору.

Чому саме “жовті”? З приводу расової приналежності половців існують різні думки. Одні вважають, що “жовті” – це світловолосі, тобто половці були наділені рисами європеїдної раси. Але вивчення кістяків з поховань свідчить про монголоїдне походження кипчаків. Власне, авторові більш імпонує гіпотеза про те, що жовтий був геральдичним кольором угруповання, що очолювало спільноту. Подібно тому, як у монголів розрізнялися Золота, Біла і Блакитна Орда.

Приблизно в середині XI століття кипчаки досягли родючих степів Дону, Дніпра і Приазов'я. На руку половцям зіграло те, що саме в цей час настільки великі території були майже незайняті. Печеніги, що втратили колишню могутність, відкочували до киево-руських і візантійських кордонів, шукаючи служби у князів або імператорів. Гузи-торки, розбиті русинами, не являли ніякої загрози. Через одне-два покоління “жовті” в етнічному і культурному відношеннях поглинули залишки кочових народів, що жили в цих місцях.

Військове протистояння половців з Київською Руссю почалося 1068-го року невдалим походом під керівництвом Шарукана Старого. Хан зазнав поразки в битві з чернігівським князем Святославом Ярославовичем і був узятий у полон. Згодом Шарукан був звільнений так само, як потім був звільнений його онуком Кончаком князь Ігор. Масштаб воєнних дій – порівняно з монголами в XIII столітті – був відносно скромним і короточасним. Рідко коли його можна було порівняти навіть з битвою при Калці. Половці не змогли взяти жодного великого міста. Грабували і уводили в полон, але не стягували данини. Особливо страждали від набігів Переяславське, Сіверське, Рязанське і Київське князівства.

Та не одні лише агресивні дії кочового народу спричинили бойові походи давньоруських князів проти половців. Через степ проходили важливі торговельні

шляхи, і утворення міцної, централізованої половецької держави було вкрай невигідним для Київської Русі. Така держава прагнула би контролювати торговельні маршрути, мати власний прибуток завдяки пересуванню купецьких караванів. Нашим пращурам було потрібно, щоб степ лишався “нічийним”, бо в такому разі він був гостинно відчиненим “вікном на схід”. Саме боротьба з утворенням єдиної половецької держави була однією з важливих причин військових дій давньоруських князів на початку і в другій половині XII століття. Слід зазначити, що ці дії здебільшого досягали поставленої мети – розгроми відкидали половців на більш примітивний рівень суспільної організації, небезпечні аристократичні родини винищувалися^{1а}.

Після переможних походів Володимира Мономаха на початку XII століття експансія половців у цілому припинилася. Ханам стало вигідно брати участь у князівських усобицях, а династичні шлюби сприяли зближенню двох етносів. Відомо, що онуки супротивників Ігоря – ханів Кобяка і Кончака – прийняли Православ'я і, відповідно, носили імена Юрія Кончаковича і Даниїла Кобяковича. Картину доповнювали шлюби між менш іменитими особами і насильницький обмін жінками та дітьми під час походів з того й іншого боку. Завдяки середньовічному рукопису “Codex cumanicus” нам відомі деякі перекази цього народу, записані половецькою мовою, але латиною. Остання людина, що вміла говорити цією мовою, померла 1770 року.

Виникнення легенди пов'язане з драматичними подіями кінця XI століття, коли Київська Русь і половці тільки зіштовхнулися одне з одним... У 1095 р. хан Боняк був покликаний візантійським імператором Олексієм Комніном проти печенігів, що надмір розбушувалися. Під час відсутності хана двоє знатних половців – Ітлар і Китан – відправилися з дарунками до князя Володимира Всеволодовича для укладання мирної угоди. Князь же, послуховавшись ради своїх дружинників, убив парламентаріїв і відібрав дарунки...

У травні 1096, коли князів Святополка і Мономаха не було в Києві, хан Боняк помстився – розорив села столичної округи і київське передмістя, спалив замський княжий дім у Берестові. В одно час у районі Переяслава “господарював” хан Куря, до якого згодом приєднався тесть Святополка Тугоркан (у давніх билинах і російських казках він фігурує як Змій Тугарин).

У липні того ж року Боняк знову з'явився коло стін Києва. Напад був відбитий, але хан спалив передмістя з прилеглими селами, влаштував погром у Київській Лаврі, викрав ікони і начиння в Успенському соборі, підпалив церкву і Видубецький палац.

За це в літописі хан згадується як “безбожний, шолудивый, отай, хыщникъ”. Варто нагадати читачеві, що шолуді (чи парша) – важке шкіряне захворювання, при якому голова вкривається гнійними струпами. Чи дійсно Боняк був шолудивим, або це тільки лайка – ми ніколи не довідаємося – проте мотив потворної хвороби міцно увійшов до легенди.

Судячи з літописів та “Слова о полке Игореве” у князів існував розряд служників, що складався з половців – чи то полонених, чи то найманців, званих “кощіями”. Згодом слово стало лайливим. Можливо, Боняка називали і “кощієм”, що вплинуло на розвиток староукраїнської легенди.

Але повернемося в бурхливе десятиліття кінця XI століття. Рік згодом після розорення київських околиць хан Боняк на боці Давида Волинського і галицьких Ростиславичів брав участь в протистоянні зі Святополком Київським, який об'єднався з угорцями. В битві коло ріки Вагри (1097) він здобув блискучу перемогу над угорськими союзниками Святополка, що вразила свідомість сучасників. Угорські літописці виправдовували поразку несподіваністю нічного нападу. А за давньоруською легендою вовки в нічній бесіді з ханом Боняком пророчили його перемогу...

Про що стали розповідати в легенді...

З наведеного вище народна пам'ять виокремила наступні змістові вузли:

1. Ворожа людям істота на ім'я “Боняк”, пов'язана з кочовиками або воїнами-степовиками. У наступні століття Боняк по черзі ототожнювався з підкорювачем Києва – ханом Бату, з Тимуром Тамерланом, з воїнами Османської імперії, із кримськими татарами і навіть – із запорізькими козаками.

2. Як уже говорилося, половці (і багато інших кочовиків) ховали знать у курганах. Небіжчиків споряджали в тривале кочовище “на той світ”. Поміж іншим – опудалами коней на дерев'яних каркасах і почтом слуг з душ переможених ворогів.

Цікаво відзначити, що половецькі кургани згодом розповіли вченим не тільки про самих “Жовтих”. Наприклад, у т. зв. Чингульському кургані археологи знайшли не лише ювелірні вироби з срібла і золота, багато прикрашену зброю, але й залишки шести златотканних каптанів давньоруської роботи.

У легенді про Боняка курганам надається величезне значення. Давній хан став вважатися творцем пагорбів і курганів. Через їх подібність у старі часи українці називали те й інше одним словом – “могила”.

3. Неясна пам'ять про дивовижну перемогу Боняка над угорцями: чутки про те, що тут не обійшлося без чарівництва, лайливі клички “шолудивий” і “кощій”, які перетворилися в епітети хана, породили в легендах складний, багатогранний образ. У легендах Боняк – надприродна, потойбічна істота, що сполучає величезну фізичну і чаклунську силу з хворобливою вразливістю.

Різне сполучення перерахованих елементів привело до появи двох основних варіантів легенди.

У першому з них головний акцент зроблений на епітеті “кощій”. З часом первинний зміст назви був загублений і слово стало позначенням для кістяка. Тому Боняк в даному випадку виступає як повсталий мрець. Цікаво помітити, що в старовинних російських, польських і українських казках “Кошієм” може зватися не лише знайомий нам за дитячими книжками і фільмами злісний худорлявий старий, але також дракон чи володар підземного царства.

У другому варіанті основну роль відіграють ясновидіння і парша. Голова Боняка покрита гнійними струпами. А очі, сповнені чаклунською, руйнівною силою, прикриті за величезними бровами/віями, що спускаються до самої землі.

Перераховані змістові вузли, у свою чергу, сполучалися з “мандрівними” казковими сюжетами і утворювали окремі версії легенди. Версії ці звичайно пов'язувалися з історією сіл, міст, храмів і монастирів, з давніми валами і ландшафтними об'єктами, навіть... з питними закладами. Місця запису версій і місцезнаходження об'єктів, з якими пов'язували легенду, свідчать про те, що вона переважно західноукраїнська.

Версії переказу про Шолудивого Боняка дійшли до нас як у літературі XVII – XVIII століть, так і в записах етнографів. Обидва джерела взаємно доповнюють одне одного. Стародавні автори найчастіше наводять легенду з тими подробицями, що згодом зникли з народних розповідей, через що сюжет став малозрозумілим. Але ті ж автори сприймали легенду, як переколючений історичний факт і тому очищали сюжет від фантастичних елементів, що збереглися в народних розповідях.

Боняк – повсталий мрець

Найстаріший виклад цього варіанту в написаній латиною “Хроніці міста Львова 1634–90 рр. “ Івана Томаса Юзефовича несе на собі тавро політичних баталій того часу. Поляки використовували легенду для звинувачення запорізьких козаків у чаклунстві. Розповідь Юзефовича повторюють німецькі автори кінця

XVIII століття і російський історик Н. І. Костомаров (1817 – 1885). Вони доповнюють його цікавими деталями:

...Чи то в часи Богдана Хмельницького, чи то за його сина Юрія невідомо звідкіля з'явилася загадкова людина – Шолудивий Боняк – і стала запорожцем. Він люто ненавидів Польщу, розпалював ненависть до неї серед козаків і незабаром став у запорожців отаманом. Був Боняк непереможний у бою. Кулі не спричиняли йому шкоди. Над тілами переможених ворогів Боняк наказував насипати кургани – так виникли вкриті лісом пагорби від Полісся до Києва.

Сам Боняк був повсталим мерцем. Чи навіть втіленим сатаною. Життя отамана залежало від таємниці, яку він беріг більш від зиниці ока. Голова, руки і ноги в Боняка були, як у живої людини. А от тіло, сховане під одягом, мало жахливий вигляд.

Що саме ховав під одягом Боняк – не зовсім зрозуміло. Юзефович говорить, що тіло отамана являло обтягнутий шкірою кістяк, але згадує про “смердючі нутрощі”. Німецькі автори говорять про “жахливі нутрощі всередині голого кістяка”, а Н.І.Костомаров – про “нутрощі, сповнені гнилими кістками”. За думкою М.П. Драгоманова, на легенду вплинули алегоричні зображення Смерті в західноєвропейському церковному мистецтві XVI–XVIII століть. Мотив жахливого тіла в українському переказі був поєднаний з розповсюдженим казковим сюжетом про царя, що вбиває придворних перукарів чи банщиків, аби сховати ганебну ваду своєї зовнішності. Хрестоматійний приклад – давньогрецький міф про ослині вуха царя Мідаса.

Отаман Боняк мився раз на місяць. На допомогу монстр брав із собою в лазню одного з запорожців. І вбивав його після миття – щоб зберегти таємницю, розголошення якої загрожувало йому смертю. Коли прийшла черга сина вдови, яка розбиралася в чарівництві, вона націдила з своїх грудей молока, замісила на ньому тісто і спекла пиріг. З'ївши цей пиріг і побратавшись з козаком, Боняк не зміг його вбити і відпустив, сказавши при цьому: – “Прийшов мій кінець”. Запорожець перекинувся до поляків і розповів їм про таємницю. Боняка вбили у першому ж бою. За легендою, між Кременецем і Дубном, поблизу містечка Верба (Ровенська область) знаходиться могила, в якій похований Боняк. Вважається, що протягом багатьох століть там гніздиться погань...

На відміну від польської версії в центральній Україні ім'я Боняка зв'язували з одним з імен Козака-Бандуриста на відомих народних картинах.

Версії сказання про Боняка-мерця, записані Ольгою Косачевою зі слів західноукраїнських селян, помітно відрізняються від розповіді Юзефовича. Мотив миття в лазні поступово стерся – Боняк у легендах став людоджером:

Боняково Замчище.

Записано в селі Деревичі (в наш час – Новоград-Волинський район Житомирської області).

...Колись поруч з селом Деревичі було місто, а в ньому була дерев'яна церква (потім її перенесли в село). Цим містом правив лицар – Шолудивий Боняк. У нього печінка і легені знаходилися зверху і росли за плечима. Час від часу йому повинні були віддавати на поживу юнака. І от дійшла черга до бідного хлопця – сироти, що жив разом з матір'ю-вдовою. На щастя, його матінка знала, як готувати пиріжки для монстрів (див. вище). Коли Боняк і хлопець породнилися таким чином, чудовисько відпустило юнака. Але сирота вирішив помститися за безневинно пролиту кров своїх перевесників. Вночі він тайкома проникнув до спальні монстра і гострим ножем зрізав з плечей Боняка нутрощі...

Настина могила і Настина корчма.

Записано в селі Миропілля (Житомирська чи Кам'янець-Подільська область (?)).

...Миропільське займище (заїмка, земельна ділянка, зайнята ким-небудь) вгору

по ріці Случ називають Боняковим. У старі часи в тих місцях був перевіз через Случ і йшла дорога на Бердичів. А лісу, що росте за Миропіллям, тоді не було. Там, де зараз ліс, жив колись Поганий Боняк, чарівник-татарин. Якось полюбив він миропільську дівчину Настю і оженився на ній. (У російському фольклорі Настасія Прекрасна – одне з імен казкової царівни).

Боняк глибоко любив Настю, Настя ж його – не любила. А тут дружина ще й побачила, як чоловік знається з нечистою силою і що печінки в нього ростуть нагорі, за плечами.

Одним словом, втекла Настя від Боняка. Чоловік наздогнав її в степу за Миропіллям. І став благати повернутися. Але Настя ні за що не хотіла і навіть погодилася на смерть, аби не розголосити тасмницю чоловіка. Останнім бажанням нещасної було, аби на її гроші в степу побудували корчму – вона і зараз називається Настиною. А там, де дружина Боняка прийняла смерть, насипали курган – Настину могилу...

Боняк-Вій

Якщо легенди про Боняка – повсталого мерця в часи запису переказів (кінець XIX століття) співвідносилися в народі з подіями минулого – позаминого сторіччя (козаки, поляки, татари), то сюжети про Боняка-Віа відносять нас у набагато більш древні епохи – у билинну Київську Русь і навіть у туманний час Створення Світу. В останньому випадку легенда виявляє риси міфологічного дуалізму – теми боротьби космічного Добра з космічним Злом. Ці риси характерні для багатьох українських переказів про створення світу. Деякі вчені зв'язували виникнення таких сюжетів на українських землях із впливом середньовічної ересі богомилів. Єресь генетично пов'язана з релігійним рухом манихеїв, що виник в Ірані в III столітті н. е. Через богомилів деякі мотиви іранської міфології могли потрапити на Україну.

У переказі про Боняка-Віа його переможцями, а іноді й жертвами, виступають князь Роман і цариця Олена (княгиня Ольга). Ці образи казкових героїв мають аналогії з реальними історичними особами давньоруського середньовіччя. Ім'я Роман пов'язують із князем Романом Мстиславичем Галицьким, що жив на рубежі XII–XIII століть; Олену-Ольгу – зі славетною княгинею Ольгою, що прийняла у хрещенні ім'я Олени².

Численні вали і залишки древніх городищ на території Західної України сприймалися народом як місце подій легенди про Боняка³.

За першою версією події відбувалися в передмісті давнього Галича – Завалові (нині – Івано-Франківська область):

...На місці Завалова повинен був відбутися бій між Боняком, інакше Батием і русинським князем Романом. Князь, побачивши, наскільки величезне військо супротивника, оточив свій табір трьома земляними валами. Однак уві сні Романові з'явився святий Микола і пророчив йому перемогу. Біля ріки Тисмениця князь дав бій і переміг татар. На честь перемоги Роман звелів побудувати в тих місцях церкви і монастир для братів-василіан. Монастир зветься "Погоня, тому що тут русини наздоганяли переможених татар"...

Ченці-василіани⁴ з Погонєва використовували переказ як доказ давності свого монастиря...

Більш казковий варіант легенди наводиться в збірнику Кольберга "Рокисіє" (Krakow, 1882. – Т.1. – С. 336–344.):

...Боняк, Шолудивий Розбійник, зі своєю зграєю не давав спокою жителям Галича і передмістя. Його військо мешкало на покритих дикими лісами пагорбах на півночі від Завалова.

Князь Роман, що володів цією місцевістю, розгромив військо отамана. Переможеному Боняку відрубали голову. Голова котилася до містечка Тисмениці. Місце, де її спіймали, називається Погоня...

Як зауважує М.П. Драгоманов, ці варіанти легенди є набором “загальних місць” із християнських переказів. Сюжет про Романа, якого святий уві сні надихає на боротьбу, нагадує історію імператора Костянтина. Легенда, записана доктором Теофілом Окуневським зі слів місцевих селян, має значно більшу кількість фантастичних деталей:

...Татарський паша Боняк прийшов під Галич з величезним військом, але під Заваловим його розбив князь Роман з козаками. Коли переможеному татарині відрубали голову, то його тіло впало в один бік, а голова покотилася в інший. Запорожці кинулися доганяти, побоюючись лих, які голова могла накоїти по всьому світі.

У паші були величезні брови, що закривали очі. У селі Могилки відрубаній голові підняли брови залізними вилами. Вона подивилася на сусіднє Городище, що відразу провалилося під землю. Згодом на цьому місці побудоване містечко Тисмениця. Прикотившись у наступне село, голова розмовляла. Її слова намагалися перекласти, але так і не змогли. З тих часів воно називається Товмачі.

Докотилася голова туди, де зараз є село Погонєв. А там баба пасла худобу і пряла кудель. Голова і каже бабі – Сховай мене! Баба сіла на неї і прикрила спідницею. Козаки проїхали повз неї. Але був серед них один п’яничка, що відстав від інших. Він звернув увагу на підозрілу бабу і звелів їй встати. Коли баба встала, голова покотилася далі.

Запорожець наздогнав голову в лісі й порубав шаблею в макове насіння. І закопав шматки на пагорбі, де колись стояв монастир. Село називають Погонєвим, тому що там наздогнали голову. А тамтешніх селян переслідують злидні, бо така погань поруч похована ...

Легенда, записана Є. Горницьким у селі Потеличі (нині – Нестеровський район Львівської області), прямо змушує згадати про богомилів, манихеїв та іранську міфологію. Тут змальовується боротьба цариці Олени і Боняка, причому в одному з епізодів обладунки воїнів цариці випускають з себе сліпуче сяйво (у богомилів і манихеїв світло було ознакою космічного Добра). В ході цієї боротьби виникли гори, що також нагадує іранський міф – у ньому гори виникають, коли переможене Зло закопується під землю.

У XVI–XVII століттях Потеличі були містом, яке процвітало завдяки прибутковому солеварному промислові. У XVI сторіччі тут була зведена дерев’яна церква Святого Духа. І церква, і її інтер’єр з розписами XVII–XVIII століть є класичними пам’ятниками старовинного українського мистецтва.

Місто дуже постраждало під час воєн зі шведами і турками, після чого воно так і не відродилося. У XIX столітті Потеличі – вже село. Ця сумна історія теж відбилася в легенді:

...Колись, у давні часи, військо русинської цариці Олени переслідувало по всьому світу військо Шолудивого Боняка. Про царицю народ згадує з теплом – там, де її військо зупинялося, воїни Олени будували велику і гарну церкву.

А там, де зупинялося військо Боняка, кожен з воїнів чудовиська набирив повну шапку піску, і усі разом насипали великий і високий курган (на місцевому діалекті – копець чи могила). Такі кургани, кажуть, є біля самих Потеличів, і один з них називають Колосовим Горбом. Є кургани і біля сіл на захід від Потеличів – у Радужці і Горинці.

Сам Шолудивий Боняк виглядом нагадував людину, але на голові в нього росла коротка щетина, а замість нігтів на руках і ногах – пазурі. Брови в нього були дуже довгими і твердими. Коли він хотів куди-небудь подивитися, двоє служників підіймали його брови великими вилами. Особливо огидно Боняк виглядав через те, що шкіра його була прозорою, і крізь неї було видно всі нутроці. Тому він заборонив близько підходити до себе всім, крім тих двох воїнів, що піднімали йому брови.

Куди б Боняк не подивився своїми бісівськими балухами, люди ставали бідними, а квітучі землі перетворювалися в пустелю. Коли він піднявся на Колосов Горб і подивився звідтіля на Потеличі і передмістя, одразу ж почалися неврожаї. Місцевий

люди став швидко розорюватися. Подивився монстр і на село Просе на північ від Потеличів. З тієї пори люди в Просі теж живуть дуже бідно.

Якось воїни Боняка помітили яскраве сяйво начищених до блиску обладунків війська цариці. Вони зрозуміли, що ворог занадто близько, і уникнути бою не вдасться. Тоді Боняк жакливим голосом попросив підняти йому брови. Напевно, він хотів знищити ворога поглядом. Але вийшло по-іншому – чудовисько побачило в панцирах воїнів Олени власне відображення. Вражений своєю гидотністю, Боняк луснув від гніву і розлетівся на шматки.

Можливо, причина смерті монстра в іншому. Завдяки дзеркальному відблиску обладунків руйнівна сила погляду Боняка відбилася від війська Олени і спрямувалася на саме чудовисько...

Легенда, записана в селі Зборові (нині – Тернопільська область), нагадує сюжет попередньої розповіді з Потеличів. Проте є маленька деталь – хоча наприкінці Олена і перемагає Боняка, на початку сюжету вона тікає від нього. Дія легенди пов'язана з давніми валами і городищами. Початок переказу присвячений до т. зв. “Вала княгині Ольги” коло самого Зборова, а фінал – до городища Плесницьк біля села Підгірці (нині – Олеський район Львівської області). До речі, біля Плесницька в часи М.П. Драгоманова теж стояв монастир Василиан.

Поява Плесницька в легенді не випадкова. Археологів та істориків дивує невідповідність між незначущістю містечка, що згадується в літописах, і величезними розмірами древнього городища, що перевершує за площею всі інші давньоруські міста. Так само не має рівних оборонна система – тут наявні сім ліній оборонних валів і ровів. На думку П.А. Раппопорта, рішення проблеми полягає в тому, що городище використовувалося двічі. Виникло воно в добу раннього заліза, для якої саме і характерні всі перераховані особливості. А в часи Давньої Русі невеличку частину городища займав власне літописний Плесницьк⁵.

Зрозуміло, чому народна фантазія розташувала саме в Плесницьку замок казкової Олени/Ольги. А хан Батий, що згадується в розповіді, – не хто інший, як Боняк:

...Коли хан Батий переслідував княгиню Ольгу, вона перетворилася в мишу, прошмигнула під землю, і взялася рити хід. Де вона рухалася під землею, з'являвся земляний вал. Так вона дісталася до свого замка в Плесницьку. Тут вона відбила напад татар. І досі у тих місцях є кургани і монастир Василиан...

Нарешті, завершить нашу подорож по минулим століттям і чудернацькому світу народних переказів легенда, також пов'язана з городищем Плесницьк. М.П. Драгоманів наводить її за книгою Садока Баронча (*Bajki, fraszki, podania, przysłowia i piosenki na Rusi*. – Lwow, 1886. – С.76–80). Олена в цьому переказі – занадто перебірлива казкова принцеса, що ставить перед нареченими нездійсненні завдання:

...Цариця Олена за допомогою чарівництва таємно вигодувала вошу розміром з пацюка. Усім, хто бажав її руки, цариця показувала цю вошу в склянній судині і вимагала відповісти що це за тварюка. Хто вгадає – піде з царицею під вінець, а хто не вгадає – того стратять. Чимало чоловіків і юнаків випробували щастя при дворі Олени, і всі поплатилися за це головою.

Але хитромудра вигадка не допомогла Олені знайти гідного чи відмовитися від шлюбу. Чудо-воша виявилася принадою для нечистої сили^{5а}

Величезна воша чи блоха, рукавички або бубон, зроблені з її шкіри і пов'язане з усім цим випробування для наречених – розповсюджений мотив в українських, албанських, румунських, сицилійських, французьких казках. Але повернемося до цариці Олени..

Нарешті, прийшов до цариці Шолудивий Боняк. Вії в нього були такими величезними, що коли Боняк хотів на що-небудь подивитися, двоє чоловіків підіймали вії вилами. Тоді Боняк міг бачити все наскрізь і на сто миль довкола.

Видавець легенди Садок Баронч робить тут примітку: "...глава татар, що зайняли Галицько-Владимирское князівство. Він – напівдемон, з пархами, шелудями на голові, з віями довгими до землі і з отверстим чревом”.

Коли Боняку підняли вії і він подивився на скляну судину, то сказав: – “Ото диво! Так це ж воша!”

У схожій румунській казці наречених піддає випробуванням батько царівни. Він же – чаклун і наділений ознаками Боняка-Вія. Герой казки повинен тричі схватися так, щоб батько царівни не помітив юнака, коли підіймає собі вії милицями. Герою допомагає чарівний кінь – він ховає юнака між зубами, у гриві, а потім перетворює його у вошу і ховає у волосся царя.

Цариця була настільки пригнічена перспективою такого шлюбу, що кинула все і втекла з загоном вірних воїнів і слуг. Але Боняк щиро і глибоко полюбив Олену – він був байдужий до земель, багатства і влади, йому потрібна була тільки вона. Та й як утекти від монстра – Боняк наказував підіймати собі вії і легко дізнавався, де утікачка.

Щоб затримати Боняка по дорозі, цариця наказувала насипати за собою гори. Поки монстр ганявся за Оленою, були насипані всі пагорби і гори від Львова до Києва.

Зрештою цариця повернулася до свого замку в Плесниську біля Підгорець. Там вона зустріла польського королевича, який мандрував по світу в пошуках подвигів і нових володінь.

М.П. Драгоманов зауважує тут, що в старі часи на Україні “Польщею” називали не тільки Річ Посполиту, але й різні регіони самої України. Наприклад, мешканці Галичини називали свою землю “Польщею”, чітко відрізняючи її від сусідньої країни. Так само в Херсонській губернії “Польщею” називали Київську.

Вони полюбили один одного, і королевич запропонував цариці свою допомогу. Але тут до замка підійшов Боняк і громоподібним голосом, від якого затремтіла земля, став дорікати королевичу в тім, що він допомагає віроломній жінці і тим самим порушує наказ свого батька. А батько-король, відправляючи сина в мандри, наказував королевичу завжди бути на боці правди, оскільки інакше він поставить під погрозу і себе, і військо.

Цариця з королевичем хотіли бігти, але Боняк зупиняв їх за допомогою чар. Куди б утікачі не направлялися, всюди їх оточували гори – одна вища за іншу.

Однак, незважаючи на всі чари і погрози, Олена ні за що не погоджувалася бути дружиною потвори. Тоді Боняк наклав на обох закляття, і цариця з королевичем, їхнє військо, слуги, замок і заховані в ньому скарби провалилися під землю.

Тут легенда про Олену і Боняка плавно переходить у розповсюджений сюжет про богатиря або видатну історичну особистість, яка не вмерла, але схована від світу і чекає призначеного часу, щоб повернутися у світ і встановити справедливість. Західна Європа пов’язувала це повір’я з королем Артуром і Фрідріхом II Гогенштауфеном, серби – з Королевичем Марком, іранці – з легендарним царем Йімою, тибетці – зі святим йогином Нагарджуною і Гесар-ханом. А на Україні існували перекази про зачарованого заздрісною коханкою великодушного опришка Олексу Довбуша і навіть... про Тараса Григоровича Шевченка! Селяни Київської губернії передавали з вуст в уста розповідь про те, що поет прикутий до величезного стовпа в Сибіру. Але стовп от-от зламається, і класик вітчизняної літератури повернеться до свого народу...

Згідно закляття, цариця разом із замком буде на хвилину підніматися з-під землі тільки в ніч перед Великоднем. Побачити її зможуть лише праведники.

А королевич з військом перебуватиме під землею доти, доки Польща – Галичина не припинить своє існування як самостійна держава. Коли ж це відбудеться, то

щороку в ніч перед Великоднем у підземну в'язницю відкриватиметься хід. І якщо хто-небудь у цей час зайде туди і на питання королевича – “Чи пора в бій?” – відповідь – “Пора!”, – то королевич з військом звільнить Польщу, а того добродія зробить королем чи королевою.

Далі наводяться розповіді про людей, що випадково зустрілися з підземними бранцями. От одна з них.

Якось, у ніч перед Великоднем, у тих місцях пасли коней двоє хлопчиків – один з багаті родини, інший – з бідної. Раптом прямо перед ними в землі з'явився хід. Заглянувши в отвір, хлопчики побачили купу золота, на якій сидів панич в іноземному вбранні. Син багатіїв жартома стягнув з товариша шапку і кинув в яму. Син бідних не неабияк засмутився – якщо повернутися додому без шапки, то батько люто покарає. Але тут підземний панич набрав шапку золотом, і кинув хлопчику назад.

Наступного року батько-багатіїв сказав сину теж кинути шапку в підземелля. Хлопчик так і зробив, але панич задушив сина багатіїв, а шапку з золотом віддав бідному хлопчику. Батько-багатіїв помер з горя, а родина бідняків стала дуже заможною. Вони замовляють служби й акафісти за царицю Олену, роздають бідним милостиню в її ім'я. Ось-ось ув'язнення цариці скінчиться...

А от інша розповідь:

Якось перед Великоднем, після святого розговіння, старий чернець-василіанін з монастиря в Підгірцях пішов на прогулянку. Бачить він – раптом у горі відкривається підземний хід. Чернець увійшов до печери і побачив загін лицарів у залізних панцирах. Головний лицар, у якого обладунок був золочений, запитав василіаніна – “Чи пора в бій?” Але старий так злякався, що заволав – “Ні!” І втік.

А міг би стати королем. Тут головне – не піддаватися страху...

Легенди і повість Гоголя

Повертаючись до повісті Гоголя, ми бачимо, як, використовуючи різноманітні фольклорні сюжети, письменник зміг створити яскравий, неповторний і глибоко індивідуальний твір. Для підсилення художньої виразності він не обмежився зміною фіналу розповсюдженої української казки про юнака, що ночами в церкві читає Псалтир над померлою відьмою. Гоголь вводить у повість персонажа з легенди іншого регіону українських земель, що має потворну зовнішність і погляд, сповнений чаклунської, руйнівної сили. Це було співзвучно загальному настроєві часу. Властивий для Гоголя потяг до містифікації виявився в тому, як він старанно замаскував прототип Вія – напівлегендарного хана Боняка. Через те, що в легенді Боняк є творцем курганів, гір і пагорбів на Україні, Гоголь в авторській примітці змінює його ім'я, під впливом німецького романтизму та західноєвропейського фольклору перетворює його на володаря гномів. Певним підтвердженням на користь висловлених тут припущень є те, що М.В. Гоголь поєднав теми придніпровських та карпатських легенд в іншому своєму творі “Страшній помсті”.

Завершуючи розповідь про старовинну українську легенду, слід наголосити на її унікальності. В міфології народів світу образ істоти з руйнівною силою погляду – досить рідкісне явище. Зокрема, в міфах європейських народів відомо лише два “родича” нашого Боняка. Навряд чи треба нагадувати читачеві про давньогрецьку Медузу Горгону... Та варто додати кілька слів про Балора. То був полководець фоморів – раси демонічних істот у старовинних ірландських переказах. За легендою про битву при Маг Туїред, у дитинстві Балор підглядав за друїдами, що варять зілля, і пара від казана потрапила в його ліве око. Погляд ока набув смертоносної сили, вія над ним стала такою великою і тяжкою, що її могли підвести лише чотири чоловіки.

Коли Балор дивився цим оком на вороже військо, воно цілком втрачало здатність до опору. Плем'я фоморів, певно, перемогло би плем'я богів Туата те Данан, якби герой Луг не змусив би Балора подивитись на власних вояків⁶.

Отож сподіваємося, що ця стаття сприятиме відновленню інтересу до цікавої, але забутої сторінки українського фольклору. На жаль, таких цікавих сторінок – вирваних, спалюваних, забутих – ще чимало в величній книзі національної культурної спадщини.

Примітки

¹ Див.: вказані нижче в тексті статті М.Ф. Сумцова и В.П. Милорадовича, а також: Українські казки про нечисту силу. Відьми та ворожбити. – К., 1992. – С. 8–9, 27–32, 34–37, 46–51.

^{1a} Плетнева С.А. Донские половцы // «Слово о полку Игореве» и его время. – М., 1985. – С. 259–261, 267–271.

² М.П. Драгоманов виводить Ольгу-Олену українських казок від Єлени Троянської Гомера.

³ Раппопорт П.А. К вопросу о Плеснеске // Советская археология. – 1965. – № 4. – С. 92–103.

⁴ Василіани чи Базиліани – греко-уніатський орден св. Василя Великого. Суворий монастирський статут Василя став у руках василіан дієвою політичною зброєю.

Орден виник на початку XVII століття, незабаром після унії 1596 року. Його заснував другий уніатський митрополит Йосип Веніамін Рутський при участі папи Павла П'ятого. Перший монастир виник у 1605–1609 рр. на базі Свято-Троїцького монастиря у Вільно. З часу виникнення до сорокових років XVIII століття орден провадив повільну, але завзяту боротьбу за зміцнення, об'єднання і розширення сфери впливу. Ця боротьба увінчалася успіхом у 1743 році, коли до ордену були приєднані всі уніатські монастирі в Польщі, Україні, Беларусі. Василіани зосереджують у своїх руках величезні багатства. Верхівка ордену поступово аристократизується, переймає звичаї і примхи польської шляхти.

Кінець могутності Василіан поклато падіння Польщі і розподіл її території. Орден поступово гине під зливою жорстких репресій російських царів і церковного начальства. Остаточне знищення ордену відбулося за царювання Миколи Першого. В часи запису легенди кілька василіанських монастирів збереглося на території Галичини, що входила тоді до складу Австрії.

⁵ Див: Раппопорт П.А. К вопросу о Плеснеске...

^{5a} Подібну ситуацію, але з хробаком, ми зустрічаємо в епізоді знаменитої поеми Фірдоусі «Шахнаме»:

...Дочка бідняка Хафтвада підбрала під деревом яблуко. У яблуці сидів черв'як. Хробак, принесений дівчиною в будинок, виріс до величезних розмірів і став для її родини джерелом багатства. Батько дівчини побудував для себе на горі неприступний замок. У тім замку для хробака був відведений цілий басейн, і варта щодня готувала для монстра казан рису з молоком.

Багато хто хотів заволодіти чудесним хробаком, багато хто намагався взяти штурмом неприступний замок. Але марно... Довідався про все це і майбутній засновник династії сасанідських шахів Ірану

– Ардашир Папакан. Довідався він і про те, що в подібні хробака у Хафтвада оселився диявол.

Ардашир з воїнами з'явився до Хафтваду під видом купців, що бажають поклонитися хробаку. Також він домігся у варті дозволу особисто нагодувати монстра. Коли стражів обпоїли вином, майбутній володар Ірану влив хробаку в пашу розплавлений свинець. Див.: Адамова А.Т, Гюзальян Л.Т. Миниатюры рукописи поэмы «Шахнаме» 1333 года. – Ленинград, 1985. – С.124.

⁶ Кальгин В.П. Кельтская космология // Представления о смерти и локализация Иного мира у древних кельтов и германцев. – М., 2002. – С. 118–120.